

Тематична рубрика: **ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ
ПІДПРИЄМСТВАМИ**

УДК 339.137.2:631.11

Мартіянова Марина Павлівна

К.е.н., доцент кафедри економіки та підприємництва

Статівка Катерина Олександрівна

Студентка 1 курсу магістратури

Харківський національний економічний університет ім. Кузнеця

**РОЗРОБКА ЗАХОДІВ ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ
КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ**

У сучасних умовах перед підприємствами стоїть проблема в необхідності виявлення своїх конкурентних переваг та забезпеченні їх стійкості на конкурентному ринку на основі взаємоузгодження можливостей підприємств з невикористаними резервами з метою максимальної ефективності роботи. Одним із головних питань є оцінка конкурентоспроможності підприємства та подальша розробка заходів, спрямованих на виявлення та використання його конкурентних переваг. Сільське господарство є однією із пріоритетних галузей національної економіки. Сучасною найгострішою і актуальною проблемою ефективного функціонування агросфери є пошук шляхів забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. У сільському господарстві пріоритетного значення набувають методи нецінової конкуренції, а цінова конкуренція діє в умовах її певного обмеження, бо зниження цін не завжди супроводжується зростанням споживання продукції, що виробляється галуззю, оскільки воно має певні фізіологічні обмеження. Тому, в нашій роботі визначено основні проблеми та запропоновано напрями підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств України.

Ключові слова: конкурентоспроможність, аграрний сектор, сільське господарство, конкурентні переваги, ринок, експорт.

В современных условиях перед предприятиями стоит проблема в необходимости выявления своих конкурентных преимуществ и обеспечении их устойчивости на конкурентном рынке на основе взаимосвязи возможностей предприятий с неиспользованными резервами с целью максимальной эффективности работы. Одним из главных вопросов является оценка конкурентоспособности предприятия и дальнейшая разработка мероприятий, направленных на выявление и использование его конкурентных преимуществ. Сельское хозяйство является одной из приоритетных отраслей экономики. Довольно острой и актуальной проблемой эффективного функционирования агросферы является поиск путей обеспечения конкурентоспособности сельскохозяйственных предприятий. В сельском хозяйстве приоритетное значение приобретают методы неценовой конкуренции, а ценовая конкуренция действует в условиях ее определенного ограничения, поскольку снижение цен не всегда сопровождается ростом потребления производимой продукции отраслью, поскольку оно имеет определенные физиологические ограничения. Поэтому, в нашей работе определены основные проблемы и предложены направления повышения конкурентоспособности аграрных предприятий Украины.

Ключевые слова: конкурентоспособность, аграрный сектор, сельское хозяйство, конкурентные преимущества, рынок, экспорт.

In modern conditions, enterprises face the problem of the need to identify their competitive advantages and ensure their sustainability in a competitive market based on the interconnection of the capabilities of enterprises with unused reserves in order to maximize their efficiency. One of the main issues is the assessment of the enterprise's competitiveness and further development of

activities aimed at identifying and using its competitive advantages. Agriculture is priority sectors of the economy. Today very acute and urgent problem of the effective functioning of the agrosphere is the search for ways to ensure the competitiveness of agricultural enterprises. In agriculture, the methods of non-price competition are taking precedence, and price competition is operating under conditions of limited resources, because the decline in prices is not always accompanied by an increase in demand of manufactured products of agriculture industry, because of certain physiological limitations. Therefore, our work identifies the main problems and suggests ways to increase the competitiveness of Ukrainian agrarian enterprises.

Key words: *competitiveness, agrarian sector, agriculture, competitive advantages, market, export.*

Постановка проблеми. Аграрний сектор набув нового значення для економіки України в контексті стрімкого зростання обсягів виробництва та експорту його продукції протягом останнього десятиліття. Внаслідок конфлікту на Донбасі різке падіння промислового виробництва і згорання металургійного експорту зумовило прискорену реструктуризацію економіки України, значно підвищивши значення агросектору у її структурі та експорті. Таким чином, АПК став сектором, який продовжив зростання у кризовий 2014 р. та вперше став лідером за обсягом експортних поставок. Це, в свою чергу, забезпечує подальше зміцнення впливу основних учасників аграрного ринку регіонального та центрального рівня на перебіг політико-економічних процесів в країні. У зв'язку з цим набуває особливої актуальності розгляд останніх тенденцій в агропромисловому секторі та перспектив прискорення реформ галузі.

У сучасних умовах перед підприємствами стоїть проблема в необхідності виявлення своїх конкурентних переваг та забезпеченні їх стійкості на конкурентному ринку на основі взаємоузгодження можливостей підприємств з невикористаними резервами з метою максимальної

ефективності роботи. Одним із головних питань є оцінка конкурентоспроможності підприємства та подальша розробка заходів, спрямованих на виявлення та використання його конкурентних переваг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальний внесок у дослідження концепції конкуренції зробили Д. Рікардо та А. Сміт. Проблеми конкурентоспроможності національної економіки та чинників її формування стали предметом наукового пошуку Й. Шумпетера. Дослідження конкурентних переваг в сучасному глобалізованому світі розкрито в роботах М. Афанасьєва, Л. Батченко, Н. Бідник, А. Воронкової, Н. Краснокутської, Т. Князева, С. Оборської, О. Олексюка, М. Портера, Ю. Ратушного, І. Рєпіної, Ю. Самойлик, Р. Фатхутдінова, О. Федоніна, З. Шершньової, О. Янкового та ін.

Поряд із цим проблемам підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств присвячені праці сучасних економістів-аграрників – О. Андрієвської, В. Амбросова, Т. Маренич, В. Борисова, І. Вінніченко, О. Витвицької, О. Красноручького, А. Гайдусь, І. Лукінова, О. Онищенко, Б. Пасхавера, М. Маліка, О. Нужної, А. Сітковської, В. Трегобчука, М. Хвесика та ін. Проте динамічні зміни ринкового середовища після вступу України до СОТ і на шляху до євроінтеграції вимагають поглиблення й розширення досліджень щодо визначення напрямів посилення конкурентних позицій аграріїв на внутрішньому та зовнішньому ринках, що посилить продовольчу безпеку країни, створить умови для комплексного розвитку сільських територій.

Постановка завдання. Метою роботи є обґрунтування теоретико-методичних основ забезпечення конкурентоспроможності аграрних підприємств України та розробка практичних рекомендацій щодо напрямів її підвищення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стрижневе положення категорії конкурентоспроможності у ринковій економіці є природним, тому логічно стверджувати, що спроби економічної оцінки

конкурентоспроможності зароджувались разом з появою економічних відносин. З практичної точки зору проблема конкурентоспроможності та її підвищення одержала широке звучання тільки в останні два десятиріччя, що можна пояснити різкою зміною конкурентного середовища світової економіки.

Поняття конкурентоспроможності розглядається у різних аспектах і вживається практично до всіх економічних явищ і процесів. Так, розглядають конкурентоспроможність товару чи послуги підприємства, інтеграційних угруповань, об'єднань, галузі, країни і регіону, міста і певної географічної території. До самого терміну «конкурентоспроможність» додаються різні префікси і означення: внутрішня, зовнішня, реальна, потенційна, мікро-, макро-, мезо-, міжнародна, глобальна, національна, стійка, синергійна, цінова, структурна тощо. З одного боку, така «вузька спеціалізація» поняття сприяє глибшому розкриттю його змісту, але з іншого – вносить певну невизначеність в загальне розуміння категорії. До того ж відсутність системного наукового розуміння конкурентоспроможності є негативним фактором для проведення будь-яким підприємством ефективної економічної політики.

Оскільки не існує єдиної думки стосовно трактування конкурентоспроможності, то й не існує єдиного підходу і щодо визначення конкурентоспроможності підприємств. Остання, як вважає Жан-Жак Ламбен, – це спроможність задовольняти потреби покупців краще, ніж це роблять суперники. Конкурентоспроможність існуватиме до тих пір, поки фірма має конкурентну перевагу, або завдяки особливим якостям, що відрізняють її від суперників, або з причини вищої продуктивності, яка забезпечує їй перевагу у витратах.

М.Е. Портер вважає, що необхідно розглядати конкурентоспроможність підприємства через порівняння його конкурентних переваг високого й низького порядку з аналогічними перевагами інших фірм на ринку.

Більшість економістів враховують переважно поточну конкурентоспроможність підприємства, яку пов'язують із конкурентоспроможністю продукції. Але за швидкозмінних умов на ринку в даних твердженнях не враховується потенціал підприємства.

Натомість конкурентоспроможність підприємства характеризується можливістю забезпечувати випуск і реалізацію продукції, яка за своїми ціновими та неціновими факторами привабливіша, ніж продукція підприємств-конкурентів, використовуючи конкурентні переваги й потенційні можливості для забезпечення конкурентоспроможності продукції у майбутньому при зміні ринкової ситуації та попиту споживачів.

Отже, конкурентоспроможність підприємства залежить від конкурентоспроможності продукції й потенційної можливості забезпечити цю конкурентоспроможність у довгостроковому періоді. Саме потенційна можливість утримувати (завойовувати) конкурентні переваги в майбутньому є вирішальною для реальної оцінки конкурентної позиції певного підприємства порівняно з існуючими або потенційними конкурентами.

Потенційна (ресурсна) конкурентоспроможність підприємства – це економічна категорія, яка характеризується відносною можливістю підприємства за допомогою матеріальних, трудових, організаційно-технічних, управлінських і технологічних, фінансових ресурсів досягти конкурентоспроможності продукції на ринку.

Сільське господарство є однією із пріоритетних галузей національної економіки. Сучасною найгострішою і актуальною проблемою ефективного функціонування промислових підприємств є пошук шляхів забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств.

Процес формування конкурентоспроможних аграрних структур передбачає створення нормальних стартових умов для їхнього розвитку. Одним із найважливіших чинників, що безпосередньо впливає на конкурентоспроможність виробничих структур сільськогосподарських підприємств, є наявність відповідних виробничих ресурсів (ресурсний потенціал) та ефективність їх

використання в процесі виробництва. Рівень забезпеченості аграрних підприємств різниться, що впливає на їхню конкурентоспроможність. Її, як правило, ототожнюють лише із реальною конкурентоспроможністю (продукції) і не звертають достатньо уваги на потенційні можливості аграрних підприємств [1]. Тому необхідно розглянути поняття потенційної (ресурсної) конкурентоспроможності, що суттєво впливає на рівень загальної конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства.

Сільське господарство – одна з провідних галузей економіки України, яка має значні природні конкурентні переваги. Площа сільгоспземель України найбільша в Європі - 41,5 млн га (70% території), з них – 32,5 млн. га використовуються для вирощування сільськогосподарських культур. Розвитку сектору також сприяють близькість основних ринків збуту, транспортна інфраструктура (залізниця, дороги, порти), постійне зростання світового попиту на продовольчі продукти і альтернативну енергетику, а також наявність порівняно дешевих трудових ресурсів.

В Україні у 2015 р. виробництво зернових культур зменшилось на 5,8%, а цукрових буряків аж на 34,3%, овочі зменшилися на 4,4%, а виробництво насіння соняшнику збільшилось на 10,3%. Зменшення пшениці було зумовлено погодними умовами (невихід озимої), а збільшення соняшнику – високою економічною привабливістю культури.

Таблиця 1

Виробництво основних сільськогосподарських культур у 2015 році в Україні

	Зернові та зернобобові культури		Цукрові буряки		Насіння соняшнику		Овочі відкритого ґрунту	
	тис.т	у % до 2014р.	тис.т	у % до 2014 р.	тис.т	у % до 2014р.	тис.т	у % до 2014р.
За 2015 рік	60125,8	94,2	10330,8	65,7	11181,1	110,3	9214,0	95,6

Ціни на сільськогосподарську продукцію на світовому ринку за останні роки суттєво зросли. Передусім цьому сприяли два фактори: зростання попиту на продукти харчування внаслідок підвищення рівня життя у країнах, що розвиваються та погіршення врожайності у провідних країнах-експортерах сільськогосподарської продукції внаслідок природних

катаклізмів. Кон'юнктура на світовому ринку аграрної продукції є надзвичайно сприятливою – зростання обсягу пропозиції не встигає за попитом. В цих умовах у надзвичайно вирашному становищі з точки зору прискорення економічного зростання знаходяться країни, що мають конкурентні переваги у вигляді сприятливих умов для ведення сільського господарства.

На сьогодні 213 українських підприємств здійснюють експорт сільськогосподарської продукції до краї-членів ЄС. Фактором, який сприятиме подальшому нарощуванню аграрного експорту до країн ЄС та зміни його якісної структури є підвищення вимог безпечності та якості харчових продуктів і сировини за рахунок впровадження на підприємствах систем управління якістю (ISO) та систем управління безпечністю харчових продуктів (HACCP).

Таблиця 2

Індекси цін реалізації продукції сільського господарства
сільськогосподарськими підприємствами в Україні за 2015 рік

Роки	Індекс цін на продукцію рослинництва, 2015 рік
2009	109,1
2010	139,8
2011	115,7
2012	105,6
2013	91,8
2014	129,2
2015	167,2

Однією з найбільш рентабельних культур тривалий час залишається соняшник. Сільськогосподарські виробники значно збільшили за період 1990-2015 рр. площі посівів під цією культурою, що позначилося на збільшенні валового збору насіння. Так, у 2015 р. порівняно з 1990 р. обсяги виробництва соняшника зросли по Україні від 2570,8 тис. т до 11181,1 тис. т (у 4,3 рази). Аналогічна тенденція характерна і для Харківської області, тим паче, що природно-кліматичні умови сприяють вирощуванню культури в цій зоні. Динаміка обсягів виробництва соняшнику в Україні і Харківській області за період 1990-2015 рр. представлена на рис. 1.



Рис. 1 Динаміка обсягів виробництва соняшнику в Україні і Харківській області за період 1990-2015 рр., тис. т

Інтеграція України до світових сільськогосподарських ринків забезпечила доступ вітчизняних товаровиробників до сучасних технологій вирощування ряду основних культур. Це позначилося зростаннями продуктивності, збільшенням урожайності культур, зокрема соняшника.

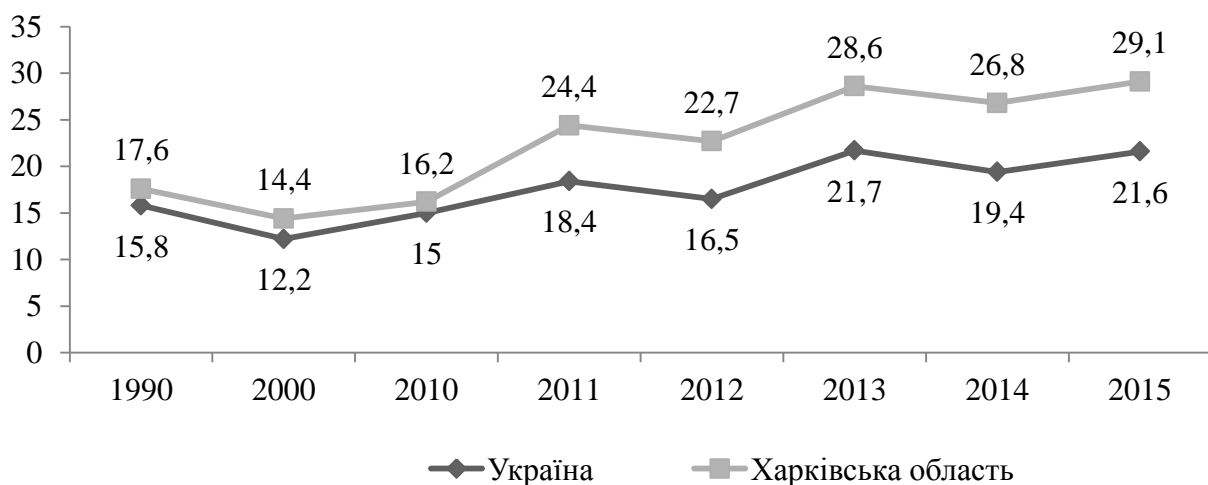


Рис. 2. Динаміка урожайності соняшнику в Україні і Харківській області за період 1990-2015 рр., ц/га

Конкуренція для учасників ринкових відносин має об'єктивно примусовий характер, оскільки змушує їх систематично оновлювати технології, підвищувати продуктивність праці, знижувати або ж стримувати ціни на виготовлені товари [2]. Оцінка конкурентоспроможності підприємств аграрного сектора економіки перетворюється за таких умов на складну справу. З одного боку, досить висока конкуренція, оскільки тут виробляється

необхідна продукція, на яку є постійний, стійкий попит. З іншого боку, діяльність в аграрному секторі має ризикований характер через значні коливання, велику залежність від природних, біологічних чинників.

У сільському господарстві пріоритетного значення набувають методи нецінової конкуренції, а цінова конкуренція діє в умовах її певного обмеження, бо зниження цін не завжди супроводжується зростанням споживання продукції, що виробляється галуззю, оскільки воно має певні фізіологічні обмеження. Зниження цін на продукти харчування може сприяти поліпшенню складу споживання, але це зовсім не означає, що людина з триразового перейде на п'ятиразове харчування.

Особливо ефективним у сільському господарстві є поліпшення якості продукції. Мова йде про суворе дотримання агротехнічної технології, вирощування екологічно чистої продукції, особливо цінних її сортів, поліпшення ряду якісних показників (підвищення жирності молока, цукристості буряків тощо) [3].

Глобалізаційні процеси для України є неминучим і тут діють закони виживання найсильнішого та найбільш конкурентного виробника. Сьогодні вітчизняні агровиробники програють, адже іноземні підприємства, що все більше виходять на український ринок, технологічно сильніші й конкурентоспроможніші [4].

Механізм глобалізації стимулює аграрні підприємства виробляти продукцію і здійснювати пошук кращих можливостей її реалізації на ринках, що можуть забезпечити вищий рівень прибутків [5].

Важливим чинником забезпечення ефективної діяльності підприємства, а отже, і значним резервом її підвищення, є організація виробничого процесу. У конкретних умовах підприємства слід проаналізувати всі аспекти, що визначають ефективність організації робіт – від рівня робочого місця окремого робітника чи спеціаліста до рівня підприємства в цілому.

В межах технологічного напрямку основним є вирішення проблеми технологічного відставання, що особливо актуальне для вітчизняних

підприємств. Причому проблема ця є комплексною і має, принаймні – це удосконалення технічної бази, а другий – організаційно-правове забезпечення. На думку багатьох економістів, подолання технічного і технологічного відставання потребує не просто переходу на сучасні технології, а впровадження комплексу відносин, що називається корпоративною культурою. Така культура має запозичуватись, звичайно, у найпередовіших компаній з тривалим досвідом роботи в ринковому середовищі.

Ресурсний напрямок відображає першочергову необхідність аналізу ефективності використання наявної матеріальної бази виробництва та живої праці. При цьому слід враховувати рівень завантаження обладнання в часі, структуру собівартості продукції, що виготовляється, з точки зору співвідношення в ній часток амортизації, матеріальних витрат, витрат на оплату праці. Зазначені показники слід розглядати в динаміці, а також по можливості порівняти з показниками діяльності конкурентів. Для оборотних фондів найважливішим показником є швидкість їх обороту, отже, слід проаналізувати чинники її збільшення, зокрема такі: зменшення обсягів незавершеного виробництва; удосконалення системи матеріально-технічного забезпечення з метою оптимізації виробничих запасів; прискорення реалізації готової продукції (активізація маркетингової діяльності); зменшення обсягів дебіторської заборгованості.

Досвід зарубіжних і вітчизняних підприємств доводить, що серед внутрішніх чинників управління конкурентоспроможністю аграрних підприємств значну увагу слід приділяти поліпшенню маркетингової орієнтації суб'єкта господарювання, додатковій підтримці маркетингової служби.

Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) провело дослідження з метою визначення позитивної залежності між ступенем впровадження маркетингу і рівнем конкурентоспроможності на українських підприємствах [6]. Результати дослідження показали існування тісного

взаємозв'язку між ступенем розвитку маркетингової орієнтації і конкурентоспроможністю по всіх трьох напрямках вимірювання. Аналіз діяльності вітчизняних сільськогосподарських підприємств свідчить про низьку якість проведення маркетингових заходів, що використовуються менеджментом господарюючих суб'єктів. Основним напрямом підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств є створення маркетингових служб. Але це, насамперед, стосується підприємств середніх і великих розмірів.

Їх основним завданням є забезпечення ефективності збутової діяльності підприємства є її здійснення на основі маркетингу як інтегратора, що відіграє провідну роль у комплексі взаємопов'язаних процесів виробництва, збуту і споживання продукції. Окрім цього, важливе значення має система організаційних заходів з управління конкурентоспроможністю, що мають включати виділення маркетинговим службам стратегічно важливих функцій управління, комплектування їх висококваліфікованими фахівцями та надання необхідного технічного і методологічного забезпечення.

У загальному вигляді ресурси підприємства розуміються як сукупність засобів, запасів, джерел, засобів і предметів праці, що мають у наявності в підприємства і здатних бути мобілізованими і приведеними в дію, а також використаними для досягнення його цілей. Мати достатні ресурси для підприємства означає мати у своєму розпорядженні необхідні можливості за певних умов для свого розвитку і нормального функціонування відповідно до поставленої мети.

Негативною тенденцією зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією є те, що в структурі аграрного експорту останніх років суттєво підвищилася частка продуктів рослинного походження, та зменшилася частка готових харчових продуктів, жирів, олії тваринного і рослинного походження, відповідно, а також живих тварин і продуктів тваринного походження. Хоча найбільший інтерес для України представляє саме

продукція сільськогосподарської переробки, виробництво та експорт якої забезпечує високу додану вартість і є стратегічним пріоритетом для держави та одним із важливих якісних критеріїв економічної оцінки ступеня конкурентоспроможності розвитку агропромислового комплексу.

Ще однією із проблем є відтік іноземних інвестицій з України. Так, за 2014 рік з сільського, лісового та рибного господарств України було виведено понад 245 млн. доларів прямих іноземних інвестицій (акціонерного капіталу), що дорівнює близько 29% від загального їх обсягу [7]. Даний процес вплинув і на фінансування польових робіт у 2015 році.

Багато потенційних іноземних інвесторів утримуються від інвестування в аграрний сектор, мотивуючи це насамперед нестабільністю законодавства, надмірним податковим тиском, нестабільністю на валютному ринку, неготовністю більшості українських партнерів дотримуватися договірних зобов'язань, нечіткою роботою судової системи та іншими факторами, що формують інвестиційний клімат держави [8].

Висновки з проведеного дослідження. Не зважаючи на велику кількість проблем, сільське господарство України все ж має значний потенціал розвитку, що обумовлено, в першу чергу, наявністю родючих ґрунтів та сприятливого клімату. Але для того, щоб Українське сільське господарство стало дійсно конкурентоспроможним, необхідний цілий комплекс рішень, які стосуються як внутрішнього розвитку, так і експортних можливостей. Зокрема, потребують поліпшення умови розвитку бізнесу в Україні шляхом удосконалення законодавчої бази, створення ефективного захисту прав власності для інвесторів, вирішення питань щодо фінансування аграріїв до початку збирального сезону. Потрібно забезпечити розвиток соціальної інфраструктури, логістичної системи, створити потужну елеваторну базу. Необхідні конкретні кроки щодо розвитку біопаливної промисловості, що дозволить створювати продукцію з доданою вартістю, забезпечить додаткові робочі місця і надходження до бюджету. Важливим завданням є приведення українського законодавства щодо якості продукції у

відповідність до європейських вимог, проведення сертифікації підприємств галузі, застосування стандартів якості та безпечності продукції згідно з міжнародними вимогами, що дозволить підвищити імідж та конкурентоспроможність української аграрної продукції на зовнішніх ринках.

Отже, сільське господарство розглядається сьогодні як одна з пріоритетних галузей національної економіки, тому питання ефективного функціонування аграрних підприємств є дуже актуальним і вимагає активного пошуку шляхів забезпечення конкурентоспроможності підприємств.

В подальших дослідженнях автори планують розглядати питання щодо вибору найбільш адекватних методів оцінки конкурентоспроможності саме для підприємств аграрного сектору економіки України.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Місевич М.А. Потенційна (ресурсна) конкурентоспроможність високотоварних сільськогосподарських підприємств Житомирської області / М.А.Місевич // Економіка АПК. – 2007. – № 3. – С. 126-132.

2. Гапанович О.С. Фактори конкурентоспроможності підприємства [Електронний ресурс] / О.С.Гапанович. – Режим доступу: <http://www.nbuiv.gov.ua/>.

3. Кулаєць М. М. Шляхи підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції та продуктів харчування / М. М. Кулаєць, М. Ф. Бабієнко, О. Д. Витвицька, Л. М. Усаченко // Економіка АПК. – 2012. – № 9. – С. 24-27.

4. Красноруцький О. О. Методичні протиріччя в оцінці конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств / О. О. Красноруцький, А. Ю. Гайдусь // Економіка АПК. – 2011. – № 11. – С. 103-109.

5. Павленко О. Розвиток агропромислового комплексу – ключ до соціально-економічної і фінансової стабільності нашої країни [Електронний ресурс] – Режим доступу до інформації : <http://www.agroua.net/news/index.php>

?nd=20&monthsel=04&years=2015

6. Андрієвська О.В. Підвищення рівня конкурентоспроможності аграрних підприємств шляхом поліпшення маркетингової орієнтації / О.В. Андрієвська // Актуальні аспекти розвитку підприємств аграрної сфери: облік, аудит та фінансування: мат-ли II Всеукраїнської наук.-практ. Інтернет-конференції 18-19 листопада 2013 р. – Херсон: Грінь Д.С., 2013. – С. 10-12.

7. Обсяг прямих іноземних інвестицій у сільське господарство України зменшився на третину за останній рік, – УКАБ [Електронний ресурс] – Режим доступу до інформації : <http://www.agroua.net/news/index.php?nd=07&monthsel=04&years=2015>

8. Зоря А. Щоб інвестиції принесли урожай / А. Зоря, К. Звягіна // Агробізнес. – 2015. – № 6 (301). – С. 18-20.